

BURJUVAZİNİN YÜKSELİŐİ,
İMPARATORLUĐUN ÇÖKÜŐÜ
OSMANLI BATILILAŐMASI VE TOPLUMSAL DEĐİŐİM

FATMA MÜGE GÖÇEK

ÇEVİREN
İBRAHİM YILDIZ



FATMA MÜGE GÖÇEK

Boğaziçi Üniversitesi'nde lisans ve yüksek lisans eğitimini tamamladıktan sonra Princeton Üniversitesi'nde ikinci yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamlamıştır. Milliyetçilik, dinî hareketler ve azınlıklara yönelik kolektif şiddet üzerine çok sayıda çalışması bulunan Göçek, birçok kurumdan ödül almıştır. Çalışmalarına Michigan Üniversitesi'nde devam etmektedir.

Başlıca eserleri: *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009* (2015), *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era* (2011), *East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century* (1987).

İBRAHİM YILDIZ

1964 yılında Mazgirt'te doğdu. Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Değişik kurumlarda İngilizce öğretmeni/okutmanı olarak çalıştı. 1990'larda başladığı çeviri faaliyetine sonradan yayınevi editörlüğünü de ekledi. Aralarında T. More, G. Arrighi, H. Arendt, A. Gramsci ve M. Bookchin'in yapıtlarının da bulunduğu otuzdan fazla kitap çevirdi, büyük çoğunluğu çeviri olmak üzere 150'ye yakın eseri yayıma hazırladı. *Sakalsız Bir Oğlanın Özensiz Notları* adlı bir öykü kitabı var.

Başlıca çevirileri: Adrian McKinty, *Soğuk Toprak* (Osman İşçi ile birlikte, 2023), *Gramsci Kitabı: Seçme Yazıları 1916-1935* (2022), Peter Hudis, *Fanon: Barikatların Filozofu* (2020), *Bilim Felsefesi: Çağdaş Bir Giriş* (2020), *Sokakta Siren Sesleri* (2019), Hannah Arendt, *Formasyon, Sürgün, Totalitarizm: Anlama Denemeleri 1930-1954* (2018), Anthony Elliott, *Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş* (Aylin Görgün Baran ile birlikte, 2017).

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	11
ÖNSÖZ	13
GİRİŞ	
SINIF OLUŞUMU VE OSMANLI İMPARATORLUĞU	17
1	
OSMANLI TOPLUMSAL YAPISI, TOPLUMSAL GRUPLAR VE BATILILAŞMA	60
2	
BÜROKRATLAR, BATILI KURUMLAR VE SAVAŞLAR	110
3	
TİCARET, OSMANLI TÜCCARI VE BATI MALLARI: TİCARET BURJUVAZİSİNİN DOĞUŞU	198
4	
“MEDENİYET”, OSMANLI AYDINLARI VE BATILI FİKİRLER; BURJUVAZİNİN KUTUPLAŞMASI	268
SONUÇ	
PARÇALI BİR OSMANLI BURJUVAZİSİNİN DOĞUŞU	311
Ek	318
KAYNAKÇA	319
DİZİN	365

TEŞEKKÜR

Elinizdeki kitap, Batılı olmayan çağdaş bir toplumda, yani Türkiye’de yaşanılabilen toplumsal değişimin kökenlerini konu alan uzun bir araştırmanın sonucunda ortaya çıktı. Konuya duyduğum ilgi beni, Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde lisans ve lisansüstü öğrenimi gördüğüm yıllarda Osmanlı tarihine, özellikle 18 ve 19. yüzyıllara yöneltti. Birçok değerli dostum ve hocalarım arasında, bana sosyolojik çözümlemeyi öğreten Faruk Birtek’i ve tarih sosyolojisinin çetrefilli yanlarına dikkatimi çeken Şerif Mardin ile İlkey Sunar’ı şükranla anıyorum. Osmanlı tarihine olan ilgimi Murat Çizakça, Mehmet Genç ve Heath Lowry’e borçluyum; verdikleri esin ve destek için hepsine teşekkür ederim.

Princeton Üniversitesi’nin Sosyoloji Bölümü ile Yakın Doğu Çalışmaları Programı’nın düşünsel gelişimime büyük katkısı oldu. Empirik araştırmalara dayanan, kitaba dönüştürdüğüm bu tez çalışmamı titizlikle ve geniş zaman ayırarak yönlendiren Bernard Lewis, Suzanne Keller ve Bob Wuthnow’a minnettarım. Dostlarım Cemal Kafadar, Shaun Marmon, Paula Sanders, Amy Singer, Leslie Peirce, Matthew Price ve Nilüfer İsvan’la yaptığım tartışmalardan da çok yararlandığımı belirtmeliyim.

Kitabımı, öğretim üyesi olarak görev yaptığım Michigan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nün teşvik edici ve sıcak entelektüel ortamında tamamladım. Üniversitenin Beşeri Bilimler Enstitüsü’nde geçirdiğim bir yılın, kafamdaki bazı teorik formülasyonlar üzerinde uzun uzadıya düşünmemde çok önemli etkisi oldu. Pek çok meslektaşım, Osmanlı toplumsal değişimine ilişkin problemler hakkında sonu gelmeyen konuşmalarımı sabırla dinledi. Son derece değerli yorumlarından

ötürü, özellikle sosyoloji okuma grubumuzun üyelerine –Julia Adams, Eduardo Bonilla-Silve, Howard Kimeldorf, Rick Lempert, Mark Mizruchi, Jeff Paige ve Sonya Rose– teşekkür etmek istiyorum. Metnin yazılışının her aşamasında bana sürekli destek ve gayret veren Jeff Paige’e özellikle şükran borçluyum. Bill Sewell, Ron Suny ve Geoff Eley’in de düşüncelerimi geliştirmemde hayli katkıları oldu.

Arşiv çalışması için Osmanlıca’yı çok iyi bilmek gerekiyordu. Halil İnalıcık’ın hayranlık uyandırıcı rehberliği ve yardımı olmasaydı Osmanlı belgelerini çözüp anlayamazdım. İnalıcık’a ve Mehmet Genç’e, Osmanlı tarihi hakkındaki derin bilgilerini benden esirgemedikleri için müteşekkirim; çözümlememin kaynağı olan yüzlerce arşiv belgesinin işaret ettiği örüntüleri görmeme yardımcı oldular. Bu belgelerin bulunduğu Başbakanlık, Topkapı Sarayı ve Diyanet İşleri Başkanlığı arşivlerinde çalışırken bana yardımcı olan kurum yöneticilerine, özellikle Ülkü Altındağ, Filiz Çağman, Veli Tola, Abdülaziz Bayındır ve Ömer Özkan’a teşekkür ederim.

Kitaba son şeklini verirken Bernard Lewis ve Jeff Paige’in sağladıkları desteği derin bir minnet duygusuyla anıyorum. Düşüncelerinin yanı sıra davranışlarıyla da gerçek bir akademisyen ve danışmanın nasıl olması gerektiğini her zaman göstermiş olan Bernard Lewis, metnin son iki hâlini büyük bir titizlik ve derinlikli bakışla okudu. Kitabın adını da öneren Jeff Paige’in, tezlerimi ortaya koyup açıklarken çok değerli yönlendirmeleri oldu. Hem onların hem de Oxford University Press’ce belirlenen iki okuyucunun metne dair görüşleri, kitaba büyük ölçüde son şeklini kazandırdı. Eksiklikler ve kusurlar kuşkusuz bana aittir. Son olarak, destek ve teşvikleri, yayıma hazırlama sürecindeki özenli tutumları ve mükemmeliyetçilikleri için editörler Gioia Stevens’a, Henry Krawitz’e ve Marian Schwartz’a teşekkür ederim.

Bu kitabı, başından beri hiç yüksünmeden çalışmamın bütün sıkıntı ve hazlarını benimle paylaşan ve bana destek olan eşim Charles Hammerslough’a derin bir minnet duygusuyla ithaf ediyorum.

ÖNSÖZ

Elinizdeki bu çalışmayı seneler önce doktora tezimi kitaplaştırarak oluşturdum. Ancak o zamandan bugüne nedense kitaplarım Türkiye’de çevrilerek basılmadı, bir tek Ayraç Yayınevi’nden çıkan doktora tezimin ilk çevirisi dışında. O da ilk baskısı bittikten sonra yenilenmedi. Dolayısıyla şimdi FOL Kitap’a ve meslektaşım editör Ümit Kurt’a bütün çalışmalarımı Türkçe’ye kazandırmak için yaptığı girişimden dolayı müteşekkirim.

Bu çalışmama bugün tekrar baktığımda ilgimi çeken, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarih sahnesinden ayrılmasını, Batı kaynakları veya resmî tarih söylemi üzerinden değil, Topkapı ve Süleymaniye arşivlerinde mevcut tereke defterlerini kullanarak okuyup anlamaya çalışmamdı. Osmanlı İmparatorluğu’nda Osmanlı burjuvazisinin parçalı yapısının ortaya çıkışını yakalamak sanırım çalışmamın en önemli bulgusunu oluşturuyor. Bu kitabı yazmak bana Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte neler kaybettiklerimizi gösterdi. Azınlık ticaret burjuvazisinin yerini milli Sünni Türk burjuvazisinin alması, sadece toplumsal şiddet içeren bir süreç olmakla kalmadı, aynı zamanda bir imparatorluk boyunca azınlıkların topluma ve devlete yaptığı katkıları da sildi ve kanımca Cumhuriyet’i kuruluşundan beri özellikle gelişmiş insan kaynağı açısından en az 50 sene geriye götürdü. Fakat biz, sürekli asker tarafından körüklenen dışlamacı etnik Türk milliyetçiliğinin etkisiyle, resmî tarihimizde bu büyük ekonomik, politik ve sosyal kayıpları hep ‘milli kazanç’ olarak kutladık ve hâlâ da kutlamaktayız. Ayrıca bu azınlıklara uyguladığımız şiddeti de zamanla içsel-

leştirdiğimizden, sonradan Kürtler, Aleviler, Asuriler ve şimdi de Suriyeliler aynı şekilde şiddete maruz kalmakta.

Toplumsal şiddetin Osmanlı azınlık ticaret burjuvazisini yok etmesi değişik grupları farklı etkiledi. Etnik milliyetçiliğin etkinlik kazanmasıyla önce Birinci Dünya Savaşı arbedesinde Ermeniler soykırıma uğradı ve bu topluluk çoğunlukla katledilerek yerlerinden yurtlarından zorla uzaklaştırıldılar. Azınlıklar içerisinde en büyük kayba uğrayan Ermenilerdi zira onların Rumların aksine gidecekleri bir devletleri yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumların ayrıcalıklı konumlarını kaybetmesinden sonra Ermeniler yönetime katıldılar ancak büyük bir çoğunluğu etnik Türk milliyetçiliğinin hükümran hâle gelmesiyle özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki tarafından soykırımla yok edildiler. Geri kalanlar da 6-7 Eylül Olayları'nda şiddete uğradılar. Bugün 85 milyonluk Türkiye'de takriben 40.000 Ermeni yaşamaktadır.

Rumlar ilk darbeyi 1820'lerde Yunanistan'ın bağımsızlık hareketi sırasında aldılar ve daha 1913'te Dünya Savaşı öncesinde Ege kıyıları ve Doğu Trakya'da yaşayan Rumlar İttihat Terakki'nin gizli terör örgütü Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Celal Bayar başkanlığında terörize edilip Yunanistan'a gitmeye zorlanıp "temizlendiler." Ayrıca orduya alınan binlerce Rum erkek amele taburlarında heder oldu. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonunda 1919'da Yunan ordularının Anadolu'ya girmesi ve akabinde Osmanlı generali Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkararak Kurtuluş Savaşını başarıyla yönetmesini, 1922 İzmir yangını ve orada yaşayan binlerce Rum'un şiddetle yakılıp atılması izledi. 1923 zorunlu nüfus mübadelesiyle diğer Rumlar Anadolu'dan sürüldüler. Bu süreci büyük şehirlerde kalan ticaret burjuvazisininin 6-7 Eylül 1955 olayları sonucu ve sonra da 1964'te İstanbul Rumları'nın zorla tehciri izledi. Sonuçta bugün, 85 milyonluk Türkiye'de takriben sadece 3.000 Rum yaşamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudilerin konumu Ermeniler ve Rumlar'a karşın daha avantajlıydı zira Anadolu

Ermeniler ve Rumlar'ın aksine onların atalarından kalan vatanları değildi. Dolayısıyla Yahudiler nicelik olarak da her zaman diğer iki gruptan daha az sayıda olmuşlardır. Ancak Cumhuriyet döneminde etkin Türk milliyetçiliği tırmandı-
 ça onlara karşı şiddet de arttı. 1934 Trakya olaylarıyla Ya-
 hudiler Batı'dan sürüldüler ve daha sonra 1948'de İsrail'in
 kurulmasıyla birlikte birçok Yahudi oraya göç etti. Bugün 85
 milyonluk Türkiye'de yaklaşık 15.000 Yahudi kalmış olup,
 bunların da çoğunluğu İstanbul'da yaşamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıklara karşı kullanılan
 şiddetin farklılığını tartıştıktan sonra şimdi de hepsinin maruz
 kaldığı devlet tarafından yaptırılıp Türk toplumu tarafından
 da desteklenen, özellikle de Türk milliyetçi askerler ve öğ-
 rencilerle eyleme dönüştürülen şehir odaklı karma şiddeti
 anlatayım. Bunlardan dördü, azınlıkların mal varlığı kadar
 onlara ait mekânları ve can güvenliklerini de tehdit eden şiddet
 olaylardır. Birincisi 1930 "Vatandaş Türkçe Konuş" kam-
 panyası, ikincisi 1942 Varlık Vergisi uygulaması, üçüncüsü
 hemen bunun akabinde uygulanan azınlıklara zorunlu askerlik
 girişimi ve dördüncüsü de 6-7 Eylül 1955 pogromlarıdır. Bu
 şiddet dolu olayların ardından Türkiye Cumhuriyeti'ndeki
 gayrimüslim azınlıklar büyük ölçüde yok edilmiştir.

Bu değerlendirmenin akabinde çalışmalarım da azınlıklara
 odaklanmaya karar verdim zira Türkiye'ye demokrasinin ne-
 den bir türlü yerleşemediği konusu hepimizi olduğu gibi beni
 de sürekli rahatsız etmekteydi. Demokrasilerin mihenk taşı, bir
 toplumda çoğunluğa değil azınlıklara nasıl davranıldığından
 geçtiği için, sırasıyla önce Ermenilere Türk devleti tarafından
 ve Türk toplumu desteğiyle uygulanan şiddeti çalıştım ve şimdi
 de Kürtlere uygulanan şiddete odaklanıyorum. Ondan sonra
 Ermeni ve Kürtlere karşı uygulanan şiddetten öğrendiklerimi
 şu anda yaşadığım Amerika Birleşik Devletleri'nin özellikle
 kuruluşu döneminde Yerli ve Siyahilere uygulanan şiddetle
 karşılaştıracağım. Varsayımım, bütün bu şiddet olaylarının
 Batı Avrupa modernitesinden kaynaklandığı yolunda. Bu

şiddetin ortaya çıkarılmasının azınlıklara yönelik şiddeti en azından kuramsal olarak azaltacağını umuyorum.

Umarım bu çalışma tarihimizi daha iyi anlamamıza, 21. yüzyılda bir yandan zehirli Türk milliyetçiliği öteki yandan da İslami ayırmacılığın ötesinde, olumlu, yapıcı ve herkesi eşit derecede kapsayan kendimize has üçüncü bir yolu açmamıza vesile olur.

FATMA MÜGE GÖÇEK
MICHIGAN ÜNİVERSİTESİ SOSYOLOJİ PROFESÖRÜ
ANN ARBOR, 24 EYLÜL 2023